

Human Rights Commission-Zambia

Kuamana ni katengo kaka bona za liswanelo mwa -Zambia

www.hrc.org.zm

Tel : +260-0211 251327/251357

Toll free line:8181

WhatsApp:+26954 443 010

Email:infor@hrc.org.zm

Email.complaints@hrc.org.zm

Website:www.hrc.org.zm

P.O. Box 33812, LUSAKA Tel:+260-0211-251327/251357

Toll free line: 8181 WhatsApp: +260 954 443 010

Email: info@hrc.org.zm

Email: complaints@hrc.org.zm Website: www.hrc.org.zm

Li office zeli mwa li-province

Human Rights Commission Central Province Office Plot No. 6 Marshal Avenue

Opposite Zamtel Post Office Mobile: +260 957 445 833

KABWE

Human Rights Commission Copperbelt Province Office Plot No.88189 Moffat Road

P.O. Box 240528 Ndola

Mobile: +260 954 170 753/ +260 970 520 355

NDOLA

Human Rights Commission Eastern Province Office

Plot No. 916 Anoya Zulu Road

P.O. Box 510496 Chipata

Mobile: +260 954 170 748/ +260 970 520 352

CHIPATA

Human Rights Commission Luapula Province Office

NAPSA Building along Chitimukulu Road Mobile: +260 970 520 356/+260 958 122 370

MANSA

Human Rights Commission Muchinga Province Office

Plot No. 1588 Mayadi Compound Lubwa Road

CHINSALI

Human Rights Commission Southern Province Office

House No. 1861/1 Muchinga Road Livingstone

P.O. Box 60935 Livingstone

Mobile: +260 975 961 028/ +260 764 353 543

LIVINGSTONE

Human Rights Commission Northern Province Office

Plot No. 696 Lunzua Road Kasama

Mobile: +260 954 170 760/ +260 957 446 032

KASAMA

Human Rights Commission North- Western Province Office

Room No. 134 NAPSA Building Solwezi Mobile:+260 764 353 519

SOLWEZI

Human Rights Commission Western Province Office

Plot No. 164 Senanga Road Mongu

P.O. Box 910447 Mongu Mobile: +260 958 122 374

MONGU

Kolo komu fitisa lipilaelo

Toll Free Line: 8181 WhatsApp: 0954443010 Email: complaints@hrc.org.zm Website: www.hrc.org.zm

Makepe a social media

Facebook: Human Rights Commission- Zambia
Instagram: @hrc.zambia

LinkedIn: Human Rights Commission-Zambia X: @hrc_zambia

5.Musebezi wa katengo ka kiku-

(a) Ku utwa niku ziba zaku eza asamulaho wa maikuto a sicaba kuamana ni litaba ze ingilwe

(b) Kueleza batu baba nani makande ni litaba kwa neku ya litaba ze bulukilwe kapa mwa tasi a kamaiso,kapa baba bulukile litaba ze

(c) Kaku belekisana niba likolo leli bona za kuhasanya makande,zwelopili,kubabaza,niku zibisa sicaba ka litukiso za lituto ka butokwa bwa batu kuziba ze ezahala.

(d) Kueza lituto kwa batu baba ipulukezi litaba ze ka butokwa bwa liswanelo za batu ka butokwa bwa batu kuziba litaba ze mane cwalo ni mukwa o munde kutaleleza hande kalulo ya mulaho ye.

(e) Ka kubuza ba likolo leli bona za kuhasanya makande,kufa sikuka kwa linceho ka butungi kwa batu baba ipulukezi litaba ze.

(f) Kufa sikuka kuba likolo leli bona za kuhasanya makande kwa litaba ze amana ni swanelo ya kuziba ze ezahala

(g) Kufa litaelo kwa batu baba ipulukezi litaba ze,nako ni nako kubona kuli mulaho wa latelelwa mane cwalo ni

(h) Kueza misebezi ye minwi yeo katengo ka,kafilwe maata ka kuya ka mulaho mane cwalo ni milaho ye minwi ye n'ozwi.

HEAD OFFICE

Amubata kuziba zen'ata kuamana ni katengo kaka bona za liswanelo za batu mwa konak ulu swala fa keyala ye.

The Director General

Human Rights Commission

Human Rights House Stand No.36871

Independence Avaneue

P.O Box 33812,LUSAKA

KUAMANA NI KATENGO KAKA BONA ZA LISWANELO ZA BATU –ZAMBIA

MAKALELO

Katengo kaka bona za liswanelo(HRC-Z/ki katengo kaka tomilwe mwatasi a Article 230(1)ya mulaho wan aha Zambia(amendement)Act no.2 ya silimo sa 2016 kaku fiwa maata a kuzweseza pili niku sileleza liswanelo za batu mane cwalo ni litukuluho.

Kaku ekeza kwa katengo ka hape,musebezi ni maata hape ainzi mwa tasi a mulaho wa act of parliament:

- The Human Rights Commission Act No. 4 of 2024; and
- The Access to Information Act No. 24 of 2023.

Kuzwelapili,kutomwa kwa katengo ka ni maata a filwe asamulaho wa mukopano o mutuna wa katengo ka macaba yona UN General Assembly Resolution 48/134 yala 20th N’ulule silimo sa 1993 ili o zibahala ahulu ka The Paris Principles.

Katengo ka ka filwe zibahazo ya ‘A’ status mwatasi a kamaiso ya UN baken’isa kuli kutomwa kwa kona ni musebezi ona peta kika kuzamaelela ni milaho yene tomilwe mwa tolopo ya Paris.

Katengo kaka bona za liswanelo za batu,ka swalisana cwalo sina ka membala wa katengo ka Network of African National Human Rights Institutions (NANHRI) and the Global Alliance of National Human Rights Institutions (GANHRI).

MULELO

ka kiku bona kuli ka zwiseza pili niku sileleza liswanelo za batu mane cwalo ni litaba za tukuluho kwa batu kaufela mwa naha Zambia,ka kulwanela,kueza lipatisiso,kusileleza litaba za kuhatelela liswanelo za batu mane cwalo ni kubona kuli milaho ya kukuta liswanelo za batu ya latelelwa.

PONO YA KATENGO

Kuba ni sicaba sesi kuteka niku bukeleza liswanelo za batu kaufela baba pila mwa naha Zambia

BUTOKWA BWA KATENGO KA

Katengo ka HRC,kaitamile kubelekela sicaba kaku cuuka,kusepahala niku beleka kusina siluluti.

KAMAISO YA KATENGO KA

BA ZAMAIISI

Katengo ka,ka swanela kuba niba zamaisi baba tatami ili bona ma commissioners;

- a) Muina sipula
- b) Ya bakwela muina sipula
- c) Ma commissioner babanwi babasa fiteleli palo ya (5)

Ma commissioners ba ketiwa ki mueteleli wan aha,mi ba swanela kuyo hatiswa kindu ya milaho.Muina sipula kwa katengo katengo ka,mane cwalo ni ya mubakwela ba swanela kuba batu boneba nani litulo ze tuna mwa likuta ,mi litulo za bona lisa hatiswa fela kindu ya milaho,ma commissioners ba,baka beleka ka swalelele mwa litulo ze.

KETELELO YA KAMAISO YA KATENGO KA

Katengo ka ka etelezwi ka situlo sa Director General mi kanani maluko ni likalulo.

MALUKO

- Liluko leli bona za lipilaelo ni lipatisiso
- Liluko leli bona za kutaleleza ni mulaho
- Liluko leli bona za kufa lituto niku susueza batu
- Liluko leli bona za kueza kubatisisa niza milelo
- Liluko leli bona za misebezi ni kamaiso ya babeleki

LIKALULO

- Kalulo ye bona za sikwama
- Kalulo ye bona za kuleka niku lekisa kwa katengo ka
- Liluko leli bona za masheleni mwa belekisezwa
- Liluko leli bona za kuhasanya makande fa pila katengo ka

KUBELEKA KAKU LUKULUHA KWA KATENGO KA

Katengo ka,kaka beleka kusina kuzamaiswa ki mutu ufi kapa maata.

MAATA A KATENGO KA

Article 230 (3) ya mulaho wan aha Zambia ufa maata katengo kaka bona za liswanelo za batu sina cwalo of;

- a) Kueza lipatisiso niku biha litemuho za liswanelo ni tutkuluho.nvestigate;
- b) Kuunga mihato ye swanelela ka kotalima litaba ze amana ni kuhatelelwa kwa liswanelo ni litukuluho za batu;
- c) Kuitombola kufeza litaba ka lipuhisano mane

cwalo ni swalelano mwahala litaba zendeavour;

- d) Kueza lipatisiso kuamana liswanelo za batu mane cwalo ni litaba zenwi;
- e) Kueza mikopano ya lituto ni sicaba liswanelo za batu mane cwalo ni litukuluho za bona mane cwalo ni;
- f) Kueza misebezi ye minwi kamoku taluselizwe.

MISEBEZI YA KATENGO KA

Kekezo yenwi ya misebezi ya katengo kaka bona za liswanelo za batu lihatisizwe mwa tasi a Section 6 ya kalulo ya katengo kaka bona za liswanelo ya Act No.4 ya silimo sa 2024 sina cwalo;

Kaku latelela mutomo puso wan aha,misebezi ye minwi ya katengo ka,kiku—

- (a)Kubatisisa litaba zaku akaleza kuloba mulaho kapa kuhatelelwa kwa liswanelo mane cwalo;
- (b)Kueza lipatisiso kwa neku ya litemuho za liswanelo ni litukuluho mwa naha niku patalaza lipatisiso ze ezizwe;
- (c)Kubiha kwa sicaba ka litemuho za liswanelo ni litukuluho mwa naha;

(d) visitKupotela litolongo,koku lilimanisizwe banana mwa litolongo mane cwalo ni libaka zenwi kuku lilimanisizwe batu mwa litolongo nikufa piho kuama ni zeswanelwa kuezwa kufeza butata bobuliteni mwa libaka ze;

(e) Kubelekisana ni tutengo totunwi totu zwiseza zwiseza pili litaba za silelezo ya liswanelo za batu ni litukuluho kwa neku ya kupanga milaho ni kueza litaba zaku talima lipilaelo za liswanelo za batu:

(f) Kubelekisana ni tutengo,maluko a zwiseza pili litaba za silelezo ya liswanelo za batu mwa naha,mwa lilalanda mane cwalo ni lifasi lote;

(g) Kueza mikwa ye minwi ya kubelekisana ni tutengo totunwi totu talima litaba za liswanelo za batu kubona kuli kwaba ni kubelekisana hande kwa neku ya kotalima litaba za liswanelo za batu;

(h) Kulukisa niku patalaza lipiho ze ikemezi kuamana ni liswanelo za batu;

(i) advise Kufa kelezo kwa butokwa bwa mulaho ni litaba ze amana ni silelezo ya liswanelo za batu ni litukuluho mwa naha;

(j) Kubelekisana ni katengo ka Higher Education Authority mane cwalo ni tutengo totunwi kueza

litukiso za lituto,ni lipatisiso za litaba za liswanelo za batu;

(k) Kufa sikuka kwa likolo leli swanelela kwa naku ya kuhatisa ni kufa kolo ya silelezo kwande a naha ye kwa butokwa bwa liswanelo za batu kwa naha ;ni

(l) monitorKutatuba kuli muso wa latelela liswanelo za batu kaku zamaelela ni linaha zenwi ni swanelo ya kukuteka liswanelo za batu.

(2) The Katengo kaka bona za liswanelo za batu ka,ka kulubelwa kueza zenwi ka misebezi—

(a) Kuunga litaba ze butokwa kwa neku ya kusebeza hande kwa katengo kainformation;

(b) Kubuzisisa tutengo,kapa cwalo kueza lipatisiso ka mulelo wa kutaleleza misebezi ya katengo ka mwa tasi a kalulo ya mulaho wo;ni

(c) Kuamuhela piho ye n’ozwi kapa kotalusezwa kuzwa ku mutu kapa katengo ka butokwa bwa musebezi wa katengo ka,mwa tasi a kalulo ya mulaho wo.

MAATA AKU EZA LIPATISISO

Section 17 ya kalulo ya mulaho wa katengo kaka bona za liswanelo za batu,ifa kolo ya maata aku eza lipatisiso;

17. (1) Mubeleki ya lumelelizwe ukona,kapa ka butokwa bwa kusileleza liswanelo za batu ni litukuluho kanako ifi kaufela,kusina kuzibisa kapa ka taelo ya mulaho wa kubatisisa,kukena mwa sibaka seo mubeleki a taluselizwe ulumela kuli ubata kuitusiswa ka kuloba mulaho mwa kalulo ya mulaho wo,kapa mulaho kaufela o n’ozwi kuamana ni liswanelo za batu ni litukuluho—

(a) Lipatisiso fa sibaka;

(b) Kubatisisa mutu ufi kapa ufi ka kaku lumelezwa ki mubeleki haiba mubeleki yo uakaleza kuli mutu ya batisiswa yo,unani lika ze amana ni lipatisiso mi mutu yo ukona fela kukwakwatiwa ki muuna kapa musali sina yena;

KATENGO KAKA BONA ZA LISWANELO ZA BATU NI KALULO YEKA PETA KWA NEKU YA KUZIBA ZE EZAHALA

Kwa kalulo ya kuziba ze ezahala,ba katengo kaka bona za liswanelo za batu,ki katengo kao musebezi wa kona kiku bona kuli katalima litaba ze amana ni kuziba ze ezahala mi maata a katengo ka,a mwatasi a kalulo ya mulaho wa section 5 ya kalulo ya kuba ni kolo ya kuziba ze ezahala ya act no 24 ya silimo sa 2023.sina cwalo.